

Karasszon István:

Zsidó tudósok és a keresztyén hebraisztika kezdetei Európában

Abstract - Jewish Scholars and the Beginnings of Christian Hebraism in Europe

The study investigates the scholarly relationships of Jewish and Christian scholars of Reformation Era. It is well-known that Hebrew became of language of teaching and learning at the universities of Europe during the sixteenth century. Most of the aforementioned knowledge was mediated by Jewish scholars in Italy and Germany. It is, however, less known who these Jewish scholars were. The study presents the lives and activities of Leone Ebrao, Elijah Del Medigo, Obadiah Sforno, Elias Levita and Joselmann Ger-Schom. Christians, on their turn, were interested in the linguistic features of the Old Testament and in the Jewish traditions, the contents of Jewish religion were not attractive to them. That is why a real dialogue between the sister religions did not emerge from those endeavours. Even though a Jewish-Christian dialogue had to be developed later, we still are in the footsteps of the great scholars of Reformation times.

Keywords: Christian Hebraism, Linguistic in Old Testament, Reformation, Jewish-Christian dialogue

Ismeretes, hogy a héber nyelv megjelenését az európai egyetemeken (és a reformátorok gondolkodásában) megelőzte a késő reneszánsz itáliai tudósainak kapcsolata a zsidósággal. Maga Johannes Reuchlin is Pico della Mirandola tanácsára fordult a héber nyelv és a zsidó tudományok felé, érdemes hát erre az előtörténetre is rövid pillantást vetnünk! Pico della Mirandola nem akárkivel állt kapcsolatban: Júdá Abrabanel, vagy más néven Leone Ebrao volt közeli barátja (kb. 1460-1523), aki maga is nevezhető reneszánsz tudós-nak, hiszen orvos, költő és filozófus is volt. Az érdekesség itt nem csak Abrabanel személyében, hanem családjában is rejlik, hiszen az ibériai zsidó családok közül az egyik legjelentősebbnek volt sar-

ja az itáliai tudós barátja. Nehéz lenne feltérképezni a szerteágazó rokonságot, melynek sok tagja vált híressé!¹ Űkapja és dédapja Sevilla hírességéhez tartozott, de talán legjelentősebb az apa, (Don) Jichák ben-Júdá Abrabanel volt (1437-1508), aki hosszú ideig Liszabonban működött. Még apjától örökölte kapcsolatait egyrészt a gazdasággal, másrészt a politikával – talán ez is volt az oka meglehetősen viszontagságos életének.² V. Alfonz királyt támogatta Portugáliában, de a király halála után II. János azzal vádolta (igaztalanul), hogy a lázadók pártján van. Halálra is ítélték, de szerencsére csak távollétében: családjával együtt Spanyolországba menekült, ahol Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella támogatója lett a reconquistában, tehát az arabok kiűzésében az Ibériai félszigetről; különösen Granada visszafoglalását támogatta a királyi párnak nyújtott segítséggel. Hiába: Ferdinánd és Izabella hatalma megerősödve 1492-ben elűzte a zsidókat. Így került a család Itáliába. Jichák Abrabanel viszontagságos élete mellett igen termékeny írói tevékenységet is végzett: híres kommentárja az exoduszhoz (*“uteret z’qéním*), a Deuteronomiumhoz (*mirkebet hammisne*), a prófétákhoz (*mah^azé saddaj*), de filozófiai munkái is ismertek (*cúró^t haj^z szódót*), s egyfajta zsidó dogmatikát is írt (*rós^z máná*), s magyarázta a páska-haggadát (*zebah peszah*), ill. az ’ávót traktátust (*nah^alat ’ábót*). Messianisztikus gondolkodása több írásából kiviláglik, s a teremtéssel több ízben is foglalkozott. Látjuk tehát, hogy az itáliai reneszánsz egészen kimagasló családdal gazdagodott, amikor Leone Ebrao és apja Itáliába költözött. Amikor a család elhagyni kényszerült az Ibériai félszigetet, Leone Ebrao egyéves fiát visszaküldte Portugáliába, de II. János ezt a fiát erőszakkal megkeresztelte, ezt panasolja fel *t^zlúná ‘al hazz^zman* c. munkájában. Fia persze később rejudaizált, s az amsterdami Abrabanel-család megalapítója

¹ A számomra elérhető legteljesebb bemutatás C. Roth könyvében volt: *The Jews in the Renaissance*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 5720 (1959).

² Rövid áttekintést láthatunk életéről: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/rabbi-don-isaac-abravanel-abarabanel>

lett.³ A család először Nápolyban telepedett le, de az újplatonistákat Firenzében ismerte meg Leone Ebrao, s ekkor vált barátjukká. Ám nem csak barát, hanem egyenértékű partner is lett: fő műve a *Dialoghi d'Amore* (1535) huszonöt kiadást ért meg⁴, persze több fordításban, franciául, latinul, spanyolul és héberül. Ebben a műben az újplatonista, görög eredetű filozófiát akarja összeegyeztetni a zsidó gondolkodással. Philón és Szofia párbeszédében fejt ki Leone Ebrao, s Szofia személyében nyilván egy olyan női alakot vél fölfedezni, amelyik a zsidó és nem-zsidó vallásos irodalomban egyaránt megvan. (Jegyezzük meg zárójelben: a kánon későbbi részeiben, ill. az intertestamentális korban bizonyosan görög hatásra van jelen a megszemélyesített bölcsesség). A műnek óriási hatása lett, csakúgy, mint Leone Ebrao költeményeinek.

Az érdekesség mármint a következő: sem Marsilio Ficino, sem Pico della Mirandola nem a tényleges zsidó misztikával állt kapcsolatban Abraham Abulafia számukra éppúgy ismeretlen, mint Júdá Halévi. Az Abrabanel-család nyilván ismerte ezeket, lehet, hogy valamit közvetített is feléjük, de nem ez a jellemző a család működésére. Nyilván azzal a prekoncepcióval fogadták tehát a zsidó tudományt, hogy valami ősi titkot közöl velük, s a görög klasszikusokhoz hasonlatos ősi világ tárulkozik majd fel előttük. Ki lehetett az, aki a késő reneszánsz tudósainak figyelmét felhívta a Kabbalára? Itt inkább egy zsidó filozófusra kell figyelnünk: Eljá (ben-Móse Abbá) del Medigo (kb. 1460-1497) érdekes alakja lehetett ennek a kornak, ha nem is a legkiemelkedőbb. Krétai születésű volt, de már fiatal korban Itáliába került, ahol zsidó és arab tudományokat tanult, és persze filozófiát. Pico della Mirandola vette pártfogásába, és élete lényegében be is fejeződött annak

³ Jegyezzük meg, hogy másik fia Ferrarában telepedett le. Megmarad pusztán vélekedésnek, hogy ha Kálvin János valóban Ferrarában találkozott zsidókkal (már pedig csak itt találkozhatót élete során), akkor valószínűleg Leone Ebreo fia lehetett az a személy, akitől oly értékes információkat gyűjtöhetett. Jegyezzük meg mindazáltal, hogy Kálvin érdekes módon ugyanazokat a zsidó írásmagyarázókat értékeli, mint Bucer Márton (Kimhi, Rasi). Úgy tűnik, hogy mégis inkább az atyai barát volt számára meghatározó.

⁴ Legutóbbi angol kiadása: Rossella Pescatori (ed.), Leone Ebreo: *Dialogues of Love*, Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press, 2009, a kiadó bevezetésével.

halálával (1494). Filozófiája egyfajta közvetítés akart lenni a kereszténység és zsidóság között; nyilván csak a kereszténynek és a zsidók haragudtak ezért! Már Itália elhagyása után jelent meg fő műve: *b'hí-nat haddat* (=a törvény, azaz vallás vizsgálata). Ebben határozottan állítja, hogy a vallásos törvénynek is megvannak a szabályai, amelyeket filozófiával megérthetünk, ugyanakkor azonban mégis van filozófikus hit éppúgy, mint vallásos hit. Kissé Averrhoeszre hajazó gondolat ez. Számunkra azonban a legérdekesebb kérdés az, hogy tényleg foglalkozik a Kabbalával is, de – kacagj, Bajazzo! – nem tartja ősi műnek! Szerinte a gáónok még éppúgy nem ismerhették a Kabbalát, mint ahogy Rasi sem. Tagadja, hogy a Zóhárt Simon bar Jóháj írta volna, tehát kifejezetten történeti kritikát gyakorolt. Milyen furcsa, hogy pont ezt nem vették át tőle az itáliai tudósok! Del Medigo munkásságának legnagyobb része mindazáltal filozófiai jellegű: Averrhoesz Platon Republikájához írt kommentárját fordítja le, vagy Arisztotelész Metafizikájához írt előszavát közvetíti az európaiak számára.⁵

Obadjá (ben-Jaakób) Sforno (kb. 1470 - kb. 1550) mindennek éppen az ellentétje: Cesenában született, de családjáról jóformán semmit se tudunk, kivéve, hogy testvére taníttatta őt, s majd a tudós halála után több művét ki is adta. A reformációra tett hatását említettük, hiszen 1498 és 1500 között Johannes Reuchlint tanította héberre, aki viszont az európai héber tudományok megalapítója lett később. Sforno klasszikus módon egyesítette a hagyományörző zsidó és a humanista tudományok iránt nyitott européer egyéniségét: testvére támogatásával Rómában matematikát, filozófiát, majd orvostudományt tanult, s egy ideig több itáliai városban is működött, de végül Bolognában letelepedett, hogy ott egy *bét-midrás*t alapítson, amelyet aztán élete végéig vezetett, s a héber nyomdászatot élesztett újjá a városban. Persze, paszkenolt is, amit szívesen idéztek később, de főként bibliai kommentátorként nyert elismertséget. Kommentárjai ismertek a Pentateuchosról, Énekek énekéről, a Prédikátor könyvéről, Jób könyvéről. Az írásmagyarázatában nyoma sincs a történeti írásmagyarázatnak

⁵ Jelentőségét a zsidó tudományokra nézve kellőképpen méltatja az *Encyclopaedia Judaica V.* kötete (Jerusalem: Keter Publishing House, 2007), 541-542. lap

(ami majd a reformátorok körében nagyon hangsúlyos lesz), viszont érdekes, hogy az allegória feltűnik nála is. Fő hangsúly azonban a literáris értelem megnyerésén marad. A Pentateuchos magyarázatához egy érdekes bevezetést is írt, *kawwánót hattórát* (A Tóra értelme) címmel, ahol a Tóra felosztását, s különösen is a kultuszi rendelkezések értelmét tárgyalja. Sforio klasszikus műveltségét mutatja az *’ór ’am-mim* c. traktátusa, amit a francia király számára latinra is fordított (*Lumen Gentium*), amelyben a zsidó gondolkodás és Arisztotelész filozófiájának kettősségét láthatjuk. Euklidész fordítása is ismert, mégis végig megmaradt zsidó tudósnak. Ez utóbbit az *’ávót* traktátushoz írt kommentárja, valamint egy héber nyelvtan bizonyítja. Milyen hatása lett Sforio kiterjedt munkásságának a reformátorok körében? Úgy tűnik: semmilyen. A reformátorok inkább Reuchlin nyelvészeti munkásságát vették át, s Reuchlin is csak ezt tanulta meg Sforionál. A német tudós lelkesedése a Kabbala iránt nem Sforionól származik, hanem inkább az itáliai reneszánsz tudósoktól – és, miként láttuk, ezt is csak morzsáiban ismerhetjük fel a reformátoroknál, mert Reuchlint ebben már ők sem követték.

Igazán jelentősnek Elias Levita (Bahúr ben-Aser Hallévi Askenázi, 1469-1549) mondható, aki Neustadtban, Nürnberg mellett született, viszont a zsidók kiűzése Itáliába kényszerült menni: *Elias Germanicus, quo usus sum Venetiis* – írja róla Guillaume Postel, aki Párizsban maga is a héber tudományok művelője volt.⁶ Itáliában hatalmas pártfogóra tett szert: Egidiusz da Viterbo kardinális házában lakott 1514 és 1527 között, akit megtanított héberül, s bevezette a Kabbala bölcsességében is. Tudjuk róluk, hogy a *széfer jecírát* tanulmányozták együtt. 1527 azonban sötét év volt: „Róma kirablása”

⁶ G. Postel (1510–1581) Kálvinhoz hasonlóan szintén Navarrai Margit kegyeit élvezte. Érdeklődése azonban megmaradt a nyelvek, az utazás és a kartográfia körül. Ő valóban ismerte Loyolai Ignácot, s élvezte is az inkvizíció áldásos tevékenységét – Rómában bebörtönözték, élete utolsó éveit pedig házi őrizetben töltötte el Párizsban. Számunkra természetesen sémi filológiai munkássága az érdekes: *De originibus seu de hebraicae lingua* (1538); *Linguarum Duodecim Characteribus Differentium Alphabetum Introductio* (1538); ill. *Alcorani seu legis Mahometi et Evangelistarum concordiae liber* (1543). Látható, hogy teológiai érdeklődésnek még csak nyomát se fedezhette föl az inkvizíció Postel munkásságában – igaz, ez akkoriban nem volt akadály!

(Sacco di Roma) éve, amikor V. Károly katonái elpusztították a várost. Elias Levita ekkor Velencében megy át, ahol Daniel Bomberg nyomdájának a korrektora lett. 1540 és 1544 között a bajorországi Isny városkában tartózkodott, legtöbb jelentős művét itt írta, majd aztán ismét Velencébe tért vissza és ott is halt meg. Ami tudományos munkásságát illeti, meg kell hagyjuk, hogy igazi humanistaként igen kiterjedt volt érdeklődése. Számunkra azonban az a legfontosabb, ahogy a héber nyelvet tanította és terjesztette zsidók és nem-zsidók között; nyelvtanilag ugyan sok újat nem hozott, de didaktikailag jelentős befolyásra tett szert. A *diqdúq ’elijáh hallévi* (1542) főként a baseli tudósokat befolyásolta (Sebastian Münster tanítványa volt, de a két Buxtorf is kapcsolatban állt vele). Ugyan nem publikálták a *lú’h b’diqdúq happ’álím w’habbinjáním* tabelláit, de világos, hogy mindmáig ennek mintájára tanuljuk a héber grammatikát. Óriási jelentőségű volt a *mászóret hammászóret* (1538)⁷, az a könyv, ahol a maszóreták hagyományozó munkájának technikai kifejezéseit magyarázza; bevezetésében a pontkálás és az akcentuálás szabályait írja le. Valljuk meg, ez a mai olvasónak sem mindig egyszerű! *Meturgemán* címmel egy szótárt állít (1541) össze, amelyben a targumok arám szavaira vonatkozik, a héber szótárra pedig *tisbí* elnevezésű munkájában tesz kísérletet (latin fordításban Isnyben jelent meg 1542-ben). *Széfer zikrónót* címmel egy konkordanciát is írt a maszórához, ami azonban nem teljes. Munkássága természetesen ezekenél a műveknél jóval szélesebb; megjegyezhetjük pl., hogy ő írta az első jiddis-héber szótárt *s’mót d’bárím* címmel (1542), vagy, hogy a zsoltárokat jiddisre fordította, s etimologizáló, a héber gyökökre koncentráló nyelvészete hosszú ideig meghatározó volt a héber nyelv kutatásában. A teljesség igénye nélkül mondhatjuk, hogy amennyire O. Sforio meghatározó volt a 16. század első felében a keresztyén hebraisták számára (nyilván J. Reuchlin közvetítésével), úgy Elias Levita a század második felére válik az európai héber kutatás legfőbb vonatkozási pontjává. Csupán zárójelben jegyezzük

⁷ A számomra elérhető kiadás itt C. D. Ginsburg, *The Massoreth Ha-Massoreth of Elias Levita Being an Exposition of the Massoretic Notes of the Hebrew Bible*, London: Longmans, 1867.

meg, hogy a nagy zsidó tudós utódai közül néhányan kikeresztelkedtek, s mindmáig hatnak az európai szellemi életre. Az egyik utóbbi ilyen személy (aki említette, hogy őse bölcsességéből tanult) a volt brit miniszterelnök, David Cameron volt.

Ismét teljesen más alkat József (Joselmann) ben-Gérsóm, Rosheim rabbija – és saját maga által vallott „valamennyi németországi zsidók vezetője” (kb. 1478-1554). Ő nem arról volt híres, hogy tanított és írt, hanem inkább a zsidóság védelmezőjeként lépett fel, s ebben a minőségében sok mindent elért – igaz ugyan, hogy sok esetben nagyon kevésnek mondható sikere. Egyetlen nagyobb műve, a *derek haqqódes* (1531) ennek megfelelően inkább erkölcsi kérdéseket tárgyal, s nyilván külön foglalkozik a mártírság fogalmával (*qid-dús hassém*). Nem véletlenül, hiszen ennek a francia zsidó családnak több tagját, Joselmann apjának három testvérét vérvád során végezték ki Franciaországban, s az apa is csak nehezen tudott elmenekülni. Először Hagenauban, majd Rosheimben telepedett le a család (Elszász, mintegy 25 km-re nyugatra Straßburgtól). Munkásságának jó része abban állt, hogy valamelyest enyhítse a megújuló antiszemita támadásokat, s kapcsolatban állt császárokkal, fejedelmekkel és reformátorokkal egyaránt.⁸ Már 1514-ben sikerült Miksa császártól védelmet nyernie a mittelbergheimi zsidóság részére, később V. Károlytól az obrnai zsidóság számára (1520). 1525-ben a parasztlázadás során fenyegetett zsidókat mentette meg (gyakorlatilag „megvásárolta” őket, s elintézte, hogy Straßburg befogadja az üldözötteket). Magyarországi vonatkozása is van tevékenységének: 1529-ben a híres-hírhedt bazini vérvád idején jött el a Pozsony melletti településre. Sajnos, itt sok eredményt nem tudott elérni. Ahogy ma látjuk az eseményeket, a gróf (Wolf Ferenc) eladósodott, s a vérvád arra szolgált ürügyül, hogy adósságától meneküljön a főúr. Harminc máglya gyulladt ki május 29-én a város főterén, s ugyanannyi ártatlan em-

⁸ Saját beszámolója megjelent Rabbi Joselmann de Rosheim címmel a *Revue des Études Juives* 16 (1888), 84-105. lapjain.

ber halt meg.⁹ Joselmann csupán annyit tudott elérni Habsburg Ferdinándnál, hogy tisztázta a zsidóságot a törökkel való együttműködés alaptalan vádjá alól, de a zsidóság mintegy száz évig nem is térhetett vissza Bazinba. 1535-ben Joselmann már sikeresebb volt Sziléziában, s a választófejedelemnél sikerült kieszközölnie, hogy ne üzzék el a zsidóságot. 1539-ben a korábban meggyilkolt, vagy elűzött brandenburgi mártírok ártatlanságát bizonyította be (1510-ben 38 zsidót égettek itt meg), sajnos, hogy későn, de a reformátorok frankfurti találkozásán meggyőzően. 1543-ben Würzburgban vádoltak meg öt zsidót, akit be is börtönöztek és megkínóztak; az ő számukra is a császár közbenjárásával vásárolta meg a szabadságot. Ezekben az években már Joselmann állandó tanácsadója is volt a császárnak, aki szabadságlevelet is biztosított számára. Halála váratlanul következett be, s meglepő, hogy sírja sem ismert, jóllehet bizonyosan Rosheimben temették el, ahol élt és működött. Joselmann kapcsolata a reformátorokkal meglehetősen érdekes kérdés, hiszen az 1510-es években még, amikor a Reuchlin és Pfefferkorn közötti vita zajlott, egészen nyilvánvalóan a reformátorokkal együtt szerepelt közös fronton, főként Bucer Mártonnal állt kapcsolatban. A nagy német parasztháborúban (1525) említettük már, hogy a straßburgiakkal együtt tudott megmenteni sok zsidót. Később azonban elváltak az utak. 1539-ben azonban Bucer Márton már Lutherrel együtt éppen a másik oldalon állt, mint Joselmann. 1543-ban Luther az azóta sokat vitatott írását megjelentette: *Von den Juden und ihren Lügen*, és éppen Joselmann volt az, aki Luther tévedéseit egy pamfletben cáfolta. A fegyvertárból tehát ellenség lett! Az, hogy Luther látni sem akarja Joselmann-t, talán érthető, ha a német reformátor vehemens természetét vesszük figyelembe. Már azonban Melanchthon Fülöp egészen más, ráadásul Johannes Reuchlin rokonaként aligha táplálhatott ellenszenvet a zsidósággal szemben. Úgy

⁹ Talán kevésbé ismert köreinkben ez a történet, jóllehet az Ujvári Péter által szerkesztett *Zsidó lexikon*, Budapest: Zsidó Lexikon, 1929, 97. lapján beszámol róla: „Bazini vérvád”. „1529. máj 27., a magyar zsidóság történetének legtragikusabb napján, Bazin pozsonymegyei város piacán harminc máglya tüze elhamvasztott ugyanannyi zsidót, korra és nemre való tekintet nélkül, a mesterségesen kiesztelt és szított vérvádrágalom következtében.”

tűnik Melanchthon esetében, hogy a humanista elveket végig vallotta a zsidó irodalom kapcsán,¹⁰ ami azonban az ekkleziológiái illeti, radikálisan protestáns volt és maradt, Joselmann erőfeszítései a zsidó közösségért ezért nem leltek nála visszhangra. Bucer Márton is (főként a zsolotárakhoz írt magyarázatában: *Psalter wol verteutschet*, 1526) kitart a héber eredeti fontossága mellett, sőt esetenként zsidó magyarázatokat is használ. Ugyanakkor a krisztológiai jelentőségű passzusoknál már látható az elhatárolódás is. Jó példa a 22. zsolotár magyarázata: a 17. versben az olvasó figyelmét arra hívja fel, hogy a zsidók gúnyolják a keresztyéneket, s a Targumra hivatkozva állítják, hogy e vers nem vonatkozhat Krisztusra. Bucer határozottan kitart a keresztyén értelem mellett.¹¹ Ezzel együtt elismeri, hogy a történeti értelem szempontjából a zsidó magyarázatok is fontosak.

Áttekintésünk sajátos eredményre vezetett bennünket: a reformátorok kitűnő zsidó tudósokkal voltak kapcsolatban, akiktől technikai értelemben sok mindent átvettek, bár nyilvánvaló, hogy hitbeli meggyőződésüket a zsidó tudósokkal való párbeszéd nem befolyásolta. Ezek a kitűnő zsidó tudósok azonban mégsem azok a személyek, akik a zsidó vallás történetében maguk a zsidó hitet vallók meghatározónak tartanak! Egymás tiszteletben tartása tehát már megtörtént (s ez óriási előrelépés a középkori üldöztetések után), de a tényleges párbe-

¹⁰ Egyszerűen, de találoan fogalmazza meg H. Engelland, *Der Ansatz der Theologie Melanchthons*, in: W. Elliger (Hrsg.), *Philipp Melanchthon, Forschungsbeiträge zur vierhundertsten Wiederkehr seines Todestages dargeboten in Wittenberg 1960*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961, 56-76: „So weist Melanchthon jeder einzelnen Wissenschaft eine doppelte Aufgabe zu. Sie soll auf dem ihr eigenen Gebiet und mit den ihr eigenen Mitteln dem Menschen dienen, aber sie soll ihm zugleich den Weg zur Erkenntnis Gottes zeigen. Sie soll nicht nur dem Menschen, sondern zugleich Gott dienen, und dieser Dienst ist ihr eigentlicher, letzter Sinn.” (74).

¹¹ Haszonnal forgatható itt a D. Ph. Bell és S. G. Burnett által szerkesztett kötet: *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, Studies in Central European History 37, Leiden/Boston: Brill, 2006, ahol a 137-170. lapokon R. G. Hobbs tanulmányát olvassuk: Bucer, the Jews, and Judaism. Hasonlóképpen tárgyalja T. J. Wengert a másik reformátort is: Philip Melanchthon and the Jews: A Reappraisal (105-136).

széd a zsidósággal még nem kezdődött meg. Azok a kiváló személyek, akik a késői reneszánsz itáliai képviselőivel kapcsolatban álltak, majd a reformátorokra is nagy hatással lettek, nem csak zsidó tudományukban voltak kimagaslók: kiváló európai nyelvészek és filozófusok is voltak, így a tudás közvetítésére abszolút alkalmas kollégáknak is bizonyultak, a reformátorok részéről pedig nyilván érdeklődés jelentkezett tudásukra. Azt már korábban kifejtettük, hogy ez a tudás első rendben a héber nyelv ismeretéből állt, amit Sforno hatására J. Reuchlin munkássága propagált Európában, majd Rotterdami Erasmus löweni intézményszervező munkája tett kíváncsossá minden új (és régi) tanintézmény számára.¹² E két erős egyéniség hatására a héber nyelv, de a zsidó vallásos irodalom is érdekessé vált az európai egyetemeken. Nyilván azt a zárójeles megjegyzést itt meg kell tennünk, hogy a mi térségünkben nem az intézmények, hanem inkább a reformátorok személyes kapcsolata zsidó személyiségekkel voltak meghatározók, talán ez választ is ad nekünk arra, hogy a magyar református tradíció később híressé vált filozemitizmusát honnan eredeztetheti.

¹² Mindezt bemutattuk már korábbi írásunkban: Hebraisták a reformáció korában, *Collegium Doctorum* XIII (2017/2), 149-160.